

V. RIBAKOVIENĖ

Rinka, planavimas, dorovė

Šiandieninę ekonominę realybę apibūdina dviejų koncepcijų – administracinės-komandinės ir rinkos – kova. Kadangi ekonominiu požiūriu rinkos pranašumai yra akivaizdūs, tai administracinę ūkio valdymo sistemą bandoma ginti įvairiais ideologiniais, tarp jų doroviniais argumentais: esą rinkos ekonomika, privatus interesas ardo žmogiškąjį solidarumą, skatina individualizmą, žmonių susvetimėjimą. O individualizmas susijęs su žmonių egoizmu, siekimu pralobti nepaisant priemonių; jis taip pat didina socialinę diferenciaciją. Daugelis žmonių neatlaiko šios baisios konkurencinės kovos, ir atsiranda socialinis "dugnas", prostitucija, narkomanija ir kt. Žmogus prarandąs ryšį su socialine visuma, netenkąs gyvenimo prasmės ir bet kokios saugos, o socializmas, t. y. administracinė-komandinė ūkio sistema visų šių blogybių išvengianti. Negana to, ji yra žmogiškojo solidarumo, kolektyvizmo, o kartu dorovingumo materialus pamatas. Taigi nors socialistinėje sistemoje materialinių vertybių kiekis mažiau, tačiau dorovingumo per akis.

Kadangi rinkos ekonomika dažnai siejama su individualistine dorovės nuostata, o administracinė-komandinė – su kolektyvistine, tai šiame straipsnyje ir bus mėginama analizuoti šių dorovių santykį bei jų ekonomines prielaidas.

Individualistinės ir kolektyvinės dorovės supriešinimas nėra visiškai preciziškas. Tai, ką čia vadiname individualistine dorovės nuostata, individualistine dorove, t. y. kad dorovinio apsisprendimo ir veiksmo šaltinis yra žmogus, jo laisva valia, jo pareigos jausmas, iš esmės, bent jau nuo I. Kanto laikų, ir yra dorovės sinonimas. Tačiau, greta to, dorovė egzistuoja kaip objektyvus socialinis reiškinys, kaip viešoji nuomonė, principai, t. y. tam tikra išorinė žmogaus atžvilgiu "medžiaga", kurios atskiras žmogus, pasirinkdamas vieną ar kitą veikimo būdą, negali nepaisyti. Šią išorinę normų ir idėjų sistemą paprastai ir vadiname kolektyvine dorove. Tiesa, šią kolektyvinę dorovę galima suvokti siauriau ir plačiau. Pirmuoju atveju – tai įvairių grupių, junginių, asociacijų elgesio normos, taisyklės, priesakai, kuriuos pripažįsta tų grupių nariai. Antruoju – tai gali būti ir visiškai racionaliai negrindžiama ir nekvestionuojama autoriteto dorovė (tėvo – sūnui, kunigo – tikinčiajam, vado – pavaldiniui), ir jau minėta įvairių grupių (šeimos, luomo) dorovė. Ir pagaliau įvairūs principai, idėjos, t. y. grynai visuomenės sąmonės, ideologijos srities reiškiniai. Šiame straipsnyje kolektyvistinės dorovės sąvoka, priklausomai nuo konteksto, vartojama ir siauresne, ir platesne prasme.

Tą platesnį dorovės spektrą įdomu atsekti stebint atskiro žmogaus socializacijos procesą. Šiame procese pamažu percinama nuo autoriteto dorovės vaikystėje prie įvairių grupių ir asociacijų elgesio normų ir pagaliau prie principų dorovės. Ši seka logiška ir suprantama. Vaikas dar neturi nei pakankamo gyvenimo patyrimo, nei vertinimo standartų, nei intelektualinių sugebėjimų. Pagrindinis jo gyvenimo orientyras yra tėvų ir artimųjų priesakai, kuriuos jis turi vykdyti. Šiuo atveju išorinis dorovės pobūdis ypač akivaizdus. Tolesnis dorovinio brendimo etapas – paauglio dalyvavimas tam tikroje socialinėje grupėje (mokyklos klasėje, draugų būryje). Grupinė dorovė pasireiškia kaip įvairūs standartai, stereotipai, normos, kurie galioja kiekvienam šios grupės nariui. Jie formuoja grupės narių hierarchiją, jų teises bei pareigas. Šiuo atžvilgiu ir šeimą jau galima traktuoti kaip nedidelę grupę, kolektyvą. Tačiau pirmoje stadijoje, t. y. autoriteto dorovėje, tėvo priesakai gali būti labai konkretūs, subjektyvūs, jų vykdymas remiasi tikėjimu tėvo neklystamumu, o antroje – šeima kaip institutas nusako objektyvius kriterijus, pagal kuriuos gali būti apibrėžta, kas yra "geras sūnus" ar "gera dukterė" apskritai. Čia taip pat yra "išorinė" dorovė, tačiau pirmuoju atveju turime lyg dorovinio šaltinio personalizaciją, o antruoju – įvairūs elgesio standartai bei stereotipai yra depersonalizuoti, objektyvizuoti. Priesako forma išlieka, bet jo šaltinis tampa abstraktesnis. Kartu individas tampa savarankiškesnis: jis jau gali kažkiek tuos standartus vertinti, pripažinti juos ar atmesti. Ir pagaliau kaupiantis gyvenimo patyrimui ir intelektualiniams sugebėjimams, šalia autoriteto bei praktinio elgesio stereotipų, vis didesnę vaidmenį žmonių gyvenime įgyja įvairūs dorovės principai, idėjos, labiau abstrakčios normos.

Tuos pačius išorinės dorovės elementus (autoritetą, elgesio stereotipus, principus) galime pastebėti ir suaugusių žmonių santykiuose. Kai žmogus įžengia į platesnį socializacijos vieškelį, šios "išorinės" dorovės turinys gerokai išsiplėčia. Tuomet autoritetu gali tapti ne tik tėvo priesakai, bet ir, pavyzdžiui, tautos Vado nurodymai. Formos požiūriu principinio skirtumo nėra. Išsiplėčia grupės sąvoka: į ją patenka ne tik mokyklos klasė ar draugų būrys, bet ir tokie abstraktūs junginiai kaip tauta, visuomenė. Bendra tai, kad ir vienu, ir kitu atveju žmonės neišvengiamai skirstomi į "savus" ir "svetimus"... Tik dabar "mes", "savi" yra ne grupė, kaimas, cechas, o klasė, tauta ar pati.

Šalia principų, kurie reguliuoja asmeninį žmonių elgesį ir atskleidžia tokiomis dorovinėmis savybėmis kaip darbštumas, taupumas, sąžiningumas, draugiškumas ir t. t., formuojasi socialinį žmonių gyvenimą reguliuojantys principai: laisvė, demokratija, socialinė tvarka, socialinis teisingumas. Visas toks išorinių žmogų jėgų spektras, sukeltantis individui kaltės, baimės, atsa-

komybės, pareigos ir panašius jausmus, ir sudarė kolektyvistinę dorovę plačiaja prasme.

Suprantama, kad individualistinė ir kolektyvistinė dorovės nuostatos nėra viena nuo kitos atskirtos kinų siena. Tarp jų esama nuolatinės sąveikos. Net vadinamasis autentiškas individas taip pat yra sociališkai sąlygotas. Ir konkrečiose situacijose, rinkdamasis vieną ar kitą veiksmų būdą, jis neišvengiamai atsižvelgia į visuomenėje egzistuojančias socialinių normų bei vertybių sistemas. Kita vertus, šios normos ir vertybės pačios kinta, veikiamos atskirų žmonių asmeninio apsisprendimo. Vis dėlto skirtumas tarp individualistinės ir kolektyvistinės dorovės nuostatų išlieka didžiulis. Pirmuoju atveju dominuoja pagarba asmenybei kaip tokiai, nepriklausomai nuo jos socialinio statuso, individo pažiūrų ir polinkių, antruoju – viešpatauja lojalumas kolektyvui, viešajai nuomonei, įvairioms dvasinėms nuostatomis.

Vieno ar kito dorovės tipo dominavimas tam tikroje visuomenėje bei bendra vystymosi tendencija yra aiškinama įvairiomis priežastimis. Vienos ar kitos visuomenės ar tautos papročiai, kultūrinės tradicijos, religija, pažinimo lygis, net žmonių ir tautos psichinės savybės – visi tie faktoriai lemia žmonių dorovinių nuostatų pasirinkimą. Pavyzdžiui, E. Fromas bando aiškinti, kad socialinės sistemos (feodalizmas, kapitalizmas) ne tik formuoja tam tikras žmonių psichines struktūras, asmenybių tipus, bet ir pačios yra šių savybių kažkiek sąlygojamos. Kai viešpatauja autoritarinės asmenybės tipas, vadinamąji "kolektyvinė siela", tada labiau linkstama į kolektyvistinį mąstymo būdą. Tai, pavyzdžiui, būdinga rusų tautai. Arba visiems žinoma, kiek protestantizmas prisidėjo prie visuomenės individualizacijos proceso pereinant iš viduramžių į naujuosius laikus.

Taip pat akivaizdu, kad kolektyvistinė dorovė dominuoja uždaroje patriarchalinio, kartais vadinamojo organiškojo tipo visuomenėse, o individualistinė – atvirose, dinamiškose, šiuolaikinėse visuomenėse.

Istorijos tėkmėje vis labiau stiprėja individualistinė ir silpnėja kolektyvistinė dorovė. Žmogus, jo teisės, laisvas apsisprendimas, dorovinė pareiga tampa pagrindinėmis šiuolaikinėmis etinėmis vertybėmis. Nors dar ir šandien, kai kurių sociologinių tyrinėjimų duomenimis, apie 70% Žemės rutulio gyventojų ištikimybę įvairioms socialinio sambūvio normoms laiko doroviniu imperatyvu. Net tokiam, pavyzdžiui, ekonominiu ir technologiniu požiūriu šiuolaikiniame krašte kaip Japonija žmonių santykiuose dominuoja tradicijos, istoriškai susiformavę elgesio stereotipai, t. y. kolektyvistinės dorovės apraiškos. Pagarba papročiams, vyresniesiems, ištikimybė šeimos židiniui, tam tikros socialinių grupių tradicijos yra perkeliamos ir kultivuojamos gamyboje, stiprina ištikimybę ir lojalumą savo firmai, jos vadovams.

Tačiau ir ekonominiai procesai turi nemažą įtakos žmonių dorovinėms nuostatom. Tai nesunkiai galima pasekti istoriškai gretinant materialius ir dvasinius procesus.

Individualizmas, kaip dorovės principas, naujaisiais laikais įsivyravo suirus feodalizmo socialinėms struktūroms ir dvasiniams orientyrams. Tai, ką vadiname viduramžiais arba feodalizmu, buvo korporacinio tipo visuomenė su aiškiai išreikšta kolektyvistine dorovės nuostata. Ši nuostata buvo sąlygojama visuomenės ekonominės ir teisinės organizacijos, suskirsčiusios šios visuomenės narius į atskiras grupes, luomus, korporacijas pagal kilmę, profesiją, gyvenamąją vietą ir pan. Ši ekonominė teisinė visuomenės organizacija buvo griežtai apibrėžta ir mažai kintanti. Vyravo natūralus žemės ūkis su apibrėžtom žmonių grupėm – baudžiauninkais ir feodalais. Miestuose amatininkai buvo susijungę į cechus, kiekvienas meistras turėjo savo pameistrius ir pan. Atskiras žmogus beveik neturėjo galimybių pakeisti savo socialinę padėtį, t.y. pereiti iš vieno socialinio sluoksnio, iš vienos klasės į kitą sluoksnį, kitą klasę. Dažnai net sunku buvo persikelti iš kaimo į miestą, iš vietovės į vietovę. Ir visa ši stabari, nelanksti organizacija buvo griežtai fiksuota teisiškai. Feodalinės visuomenės narių santykiai buvo grindžiami ne bendromis teisės normomis, o sudėtinga prievolių, privilegijų, išimčių sistema, griežtai fiksuojančia žmonių priklausomumą vienam ar kitam luomui. Teisė čia – tai ne naujųjų laikų prigimtinė žmonių teisė, tam tikras žmonių lygybės matas, o iš "viršaus" (kunigaikščio, karaliaus ir t. t.) "duodama", "teikiama" privilegija, išimtis. Kiekvienas luomas, kiekvienas miestas, kiekvienas cechas gyveno pagal savo teisę.

Tačiau korporacinis, grupinis feodalinės visuomenės pobūdis buvo ne tik ekonomiškai sąlygotas bei teisiškai fiksuotas. Žmonių gyvenimas buvo reglamentuotas ir įvairiomis būtomis socialinėmis normomis: papročiais, socialiniais stereotipais, viešąja nuomone, – tuo, ką šiandien ir vadiname dorove kaip socialiniu reiškiniu, kaip kolektyvistine dorovės nuostata. Individo sampratą visada buvo siejama su kokia nors bendra forma: šeima, luomu, rase, korporacija ir t. t. Ji buvo identifikuojama su jo apibrėžtu vaidmeniu visuomenėje. Žmogaus dorovinės pareigos, doras ar nedoras veiksmas buvo visų pirma siejami su jo socialiniu statusu: nėra gero žmogaus ar gero veiksmo apskritai, o tėra tik valstiečio, feodalo, kunigo, amatininko geris ir pareiga. Nėra ir apibendrinto žmogaus idealo, o tik baudžiauninko, rietio, aristokrato ar šventojo idealas.

Kartu ši korporacinė, grupinė dorovė buvo ir pačių žmonių vidinis įsitikinimas. Mat socialinė grupė žmogaus atžvilgiu atliko tartum dvigubą vaidmenį: ji ribojė individo raikškos galimybes, kaustė jo iniciatyvą, o kita vertus,

šios struktūros buvo tarytum užuovėja jų nariams, suteikdavo pasitikėjimo savimi, galimybę jaustis kažkokios visumos dalimi. Už grupės ribų tą pasitikėjimą savimi individas prarasdavo. Žmogus, atsitiktinai atsidūręs kitoj socialinėj grupėj, kitoj aplinkoj, nežinantis jos elgesio taisyklių, visada jautėsi nesaugus, bejėgis, svetimas, "balta varna". O dar nereikia pamiršti, kad feodalinėje visuomenėje buvo daug tiesioginės, fizinės prievartos. Ne rinka, mainai ir teisė bei ją ginanti valstybė, o nuolatiniai plėšikavimai, prievartavimai, užkariavimai buvo lyg ir žmonių "ryšio" forma. Teisės fragmentiškumas sudarydavo sąlygas reikštis stipriojoi teisei ir kasdieninėse, būtinesė situacijose: dvikova, kerštas, prievarta kito sluoksnio atstovui – nuolatiniai feodalinės teisės koreliatai. Atskiras žmogus buvo bejėgis prieš šią prievartą ir savi-vaį.

Kaip tik todėl visa žmogaus savimone buvo orientuota taip, kad jis pats save suvokdavo kaip kažkokios apibrėžtos visumos (šėimos, kaimo, miesto, cecho, luomo ir t. t.) dalį. Toks suvokimas ir suteikdavo žmogui pasitikėjimo savimi. Ir nors egzistavo socialinė hierarchija, tačiau savo "laiptinėje", savo "socialinėje aikštelėje" individualus žmogus jautėsi saugiau, turėjo pakankamą saviraiškos laisvę. Juk geras meistras, geras valstietis, geras riteris buvo pripažįstami bei vertinami.

Iš čia kilo dvigubas feodalinės visuomenės kolektyvistinės dorovės orientacijos stiprumo pagrindas: viena – į atskirą žmogų žiūrima kaip į tam tikros grupės narį ir pagal tai vertinamas jo elgesys, kita – ir pats žmogus buvo ištikimas tam tikroms nusistovėjusioms kolektyvinių gyvenimo normoms.

Būtent ištikimybė, o ne laisvė ir pareiga buvo pagrindinė viduramžių dorovės vertybė. Ten, kur atskiro narlio ryšys su savo grupe yra labai stiprus, kur asmeniniai ir vieši dalykai yra susipynę, kur grupės nauda ir interesas susilieja su asmenine naudą ir interesu, ten dorovė, kaip abstraktus pareigos santykis, apskritai neegzistuoja. Ten viešpatauja ištikimybė šeimai, giminei, senjorui ir t. t., o ne pareiga.

Ši kolektyvistinė dorovės nuostata naujaisiais laikais Europoje ėmė silpnėti. Ją pamažu keitė individualistinė, arba dorovės, kaip žmogaus vidinio apsisprendimo, vidinės pareigos, samprata. Ši pasikeitimą sąlygojo daugelis faktorių, tarp jų ir ekonominių.

Kai natūralus žemės ūkis, kaip feodalizmo struktūros pagrindas, pradeda smukti, jį laipsniškai išstumia pramoninė miestų gamyba. Ši gamyba jau yra orientuota į rinką, į mainus. Rinka tampa visuotiniu reiškiniu. Preke virsta ir žmogaus darbas. Visi žmonės sulyginami nuosavybės atžvilgiu. Juk mainyti, keisti, parduoti aš galiu tik tai, kas man priklauso, nesvarbu kas tai būtų, – daiktas, darbo rankos ar protas. Susifortavus pastoviai rinkai, būti-

na įtvirtinti žmogaus teisę į nuosavybę. Tačiau ši teisė jau negali būti prievarta, išimtis, privilegija. Nuosavybė, o kartu ir rinka, mainai nemėgsta išorinės jėgos, išorinio juos reguliuojančio autoriteto. Mainų, rinkos sąlyga yra autonominė šia veikla užsiimančių žmonių valia. Prekė nustoja būti preke, jeigu mainų proporcijas nustato autoritetas, esantis už rinkos dėsnių. Prievarta, kaip jėga paremtas vieno žmogaus įsakymas kitam, prieštarauja pagrindinei prekių bendravimo prielaidai – pasiūlos-paklausos dėsniumi. Paklusnumas žmogui, kaip konkrečiam individui, prekes gaminančiai visuomenei reikštų paklusnumą savivalei, nes jis sutampa su vieno prekių savininko pajungimu kitam prekių savininkui. Paklusnumas čia – tik visiems bendrai teisės norma.

Tai ir yra tikroji, arba pirmoji, naujųjų laikų žmogaus individualizacijos prielaida. Formos požiūriu ji aiškiausiai palietė teisės sferą. Privilegijas, įstatymiškai fiksuotą priklausymą vienam ar kitam luomui, grupei, cechui, korporacijai ir t. t. pakeitė visų žmonių lygybė įstatymo, teisės atžvilgiu. Bajorai ir valstiečiai, feodalai ir baudžiauninkai, meistrai ir pameistrai tapo tik žmonėmis, tik piliečiais. Absoliutus individas ir absoliuti valstybė.

Tačiau ne vien tai. Visuotinai įsigalėję mainai yra materiali sąlyga naujai, individualistinei dorovės nuostatai. Jeigu mainai, rinka nepripažįsta prievartos, tai laisvės idėja tampa ne tik žmonių sulyginimo teisės atžvilgiu prielaida, bet ir prasiskverbia į jų sielą, tampa jų vidiniu įstatymu. Kada darbo produktai pradeda keisti kaip prekės, tuomet visos visuomenei naudingos darbo rūšys yra sulyginamos viena su kita ir tampa žmogaus darbu apskritai. Tai jau yra tam tikra žmonių lygiavertiškumo ir vertingumo idėjos materiali sąlyga.

Savo ruožtu žmonių lygiavertiškumo ir vertingumo idėjos yra individualinės dorovės prielaida. Žmonių lygiavertiškumas reiškia ryšių nutraukimą su tradicijomis ir papročiais. Tradicija ir paprotį visada riboja tiek socialiniai, tiek ir geografiniai veiksniai. Kiekvienas luomas, kiekvienas miestas, kiekvienas cechas, kaip minėta, gyvena pagal savo papročius ir stereotipus. Žmonių lygiavertiškumo idėja šiuos organinius ryšius išardo. Todėl dorovė tampa bendražmogiška, universali. O žmogaus vertingumo idėja reiškia, kad to universalumo atskaitos taškas yra žmogus, o ne kažkokia visuma (valstybė, tauta, klasė ir t. t.). Ginama žmogaus teisė daryti individualius, asmeniiskus, autentiškus sprendimus. Suprantama, kad čia kalbama ne apie dorovės normų turinį, o tik apie jos formą. Be jokios abejonės, žmonių vertingumo ir lygiavertiškumo idėjos tam tikra prasme yra ideologiniai dariniai ir kaip tokie nėra iki galo adekvatūs tikrovei. Feodalinės visuomenės hierarchijos bei organinių ryšių išardymas anaip tol nereiškia nei visuomenės visiškos individua-

lizacijos, nei žmonių sulyginimo materialinių santykių srityje. Žmogus ir toliau lieka senų ir naujai besikuriančių socialinių junginių narys, ir toliau išlieka įvairaus pobūdžio – turtinė, klasinė, rasinė, biologinė ir t. t. – nelygybė. Pasikeitė tik dorovinio apsisprendimo subjektas: juo tampa pats žmogus, o ne įvairios oficialios ir neoficialios socialinės struktūros. Tačiau šis "tik" reiškia labai daug. Feodalizmo sąlygomis žmogaus vystymosi, tobulėjimo ribas nustatė pats gimimo faktas, o dabar į pirmą vietą iškilo tokios žmogiškosios savybės kaip protas, iniciatyva, taupumas, drąsa. Plečiasi žmogaus savarankiškumo ribos. Jis gali laisviau mąstyti ir veikti nepriklausomai nuo įvairių elgesio normų bei stereotipų. Individas mokėsi kliautis savimi ir būti atsakingas už savo sprendimus, t. y. būti dorovingas. Susiklosto nauja, individualistinė dorovės samprata.

Administracinės-komandinės ūkio sistemos susiformavimas vadinamojo realaus socializmo šalyse tartum vėl atgaivino kolektyvistinės dorovės nuostatas, labai daug kuo primenančias feodalizmo laikus. Vėl akcentuojama tai, kas žmogui yra labiau išoriška, nesusiję su jo asmeniniu apsisprendimu bei veikla. Vėl atskiro žmogaus veikla pajungiama kolektyviniams sprendimams, pritarimams ir pasmerkimams.

Tačiau akivaizdus šio naujojo "kolektyvizmo" esminis skirtumas nuo feodalizmo laikų dorovės. Feodalinės visuomenės kolektyvinis dorovės pobūdis labiau organinis, patriarchalinis, tradicinis. Jis susiformavo natūraliai, kaip ilgos ir sudėtingos istorinės raidos rezultatas, įgaudamas įpročių formą. Be to, šis kolektyvizmas buvo lokalinis: vieno luomo, vienos vietovės paprotinės normos skyrėsi nuo kito luomo bei kitos vietovės normų.

Administracinės-komandinės visuomenės kolektyvizmas yra veikiamas dviejų, nors tarpusavyje susijusių, procesų. Viena, jis turi ankstesnės organinės, patriarchalinės visuomenės bruožų. Paprastai šalių, kur susiformavo vadinamojo socializmo sistemos, rinkos ekonomikos vystymosi periodas būdavo palyginti trumpas ir individualizmas jose nespėjo išardyti stiprių, gilių bendruomeninio gyvenimo tradicijų (prisiminkime kad ir rusiškąją bendruomenę).

Antra vertus, šalia tradicinio kolektyvizmo kūrėsi, arba, tiksliau, buvo kuriamos institucinio-ideologinio, privalomo tipo kolektyvinio gyvenimo formos, siekiančios totališkai apimti visą visuomenę. Šis dirbtinai sukurtas kolektyvizmas tapo tarytum kokia "antrine tikrove", oficialiai palaikoma ir skatinama.

Tradicinį ir ideologizuotą kolektyvizmą sieja du dalykai. Pirma, tiek vienu, tiek kitu atveju žmogaus veiksmus daugiau lemia ne jo vidinis apsisprendimas, o išorinių socialinių normų, elgesio stereotipų buvimas. Ir, an-

tra, kaip ir lokaliniam patriarchaliniam kolektyvizme, neišvengiamas žmonių skirstymas į "savus" ir "svetimus". Tik institucinis, ideologizuotas kolektyvizmas, nekeisdamas formulės, išplečia paties kolektyvo, arba "savų" ir "svetimų", turinį. Kolektyvas – tai ne tik apibrėžtos vietovės ar luomo nariai, o jau tokie stambūs junginiai kaip klasė, partija, tauta, valstybė ir net visa visuomenė. "Mes" – tai proletariatas, valstietija, inteligentija, tarybinė liaudis ir pan. "Jie" – kapitalistai, buržuazija, fašistai ir t. t. Kaimiškasis ar darbininkiškas "neliesk mūsų" čia virsta "neliesk socialistinės tėvynės". Tokių didžiulių kolektyvų nebegali sieti paprotinės normos, – tam pasirenkami įvairūs ideologiniai principai. Tačiau propagandinėje veikloje juos mėginama dirbtinai sujungti.

Tai stiprina ideologinių lozungų įtaigumą, suteikia jiems tokį pat emocinį atspalvį kaip ir paprotinėms normoms. Antra vertus, siejant bendras idėjas su žmonių kasdieniniais įvaizdžiais ir gyvenimo normomis, įvairiems prietarams, lokaliniam papročiams, provinciniam mąstymui neretai suteikiama visuotinė prasmė. Tokią prasmę galima suteikti, pavyzdžiui, valstietiškai psichologijai, darbininkų tarpusavio elgesio normoms, tam tikroms tautos nacionalinėms ypatybėms ir pan. Taip ima rasti nepakantumas, nepasitikėjimas, įtarimas ar neapykanta kitaminčiams, jų pasmerkimas.

Kodėl ir kaip susiformuoja tas "antrinis" institucionalizuotas ir ideologizuotas kolektyvizmas? Pirmiausia, be bendrų visuomeninio gyvenimo normų ir principų, kitaip sakant, socialinio teisingumo principų, negali egzistuoti jokia visuomenė. Tačiau ne vien tai. Šių naujų gyvenimo normų pagrindas buvo prievartinis, nepaisantis jokių ekonomikos dėsnių, turto, nuosavybės, konkrečiai, gamybos priemonių nacionalizavimas, konfiskavimas, t. y. savotiškas sukolektyvinimas.

Prievartinis nuosavybės eksproprijavimas padaro esmines korektyvas visoje socialinių, tarp jų ir dorovinių santykių sistemoje. Nuasmeninus gamybos priemonių nuosavybę ir pagaminą produktą, atskiras individas patenka tartum po dvigubu presu. Viena, išnyksta tiesioginis dalyvavimas gamyboje interesus, išblėsta žmogiškoji iniciatyva ir kūryba. O, antra vertus, suvisuomeninus gamybos priemones, rinka nebegali būti gamybos reguliavimo principu. Nors vartojamas terminas "socialistinė rinka", tačiau jis turi panašią prasmę kaip ir sąvoka "sausas vanduo". Rinka ir nuosavybė yra tarpusavyje susijusios. Mainai, prekių cirkuliacija remiasi tuo, kad mainų dalyviai pripažįsta vienas kitą kaip savininkai. Kitaip mainai neturėtų prasmės: juk žmogus maino tai, kas jam priklauso. Tiesa, teisių, tarp jų ir nuosavybės, subjektais gali būti įvairios įmonės, organizacijos. Vadinasi, santykiai tarp jų gali įgauti mainų, t. y. rinkos formą. Tokie mainai, rinka egzistuoja ir kapitalizmo šaly-

se. Bet čia yra esminių skirtumų. Rinkos ekonomikos šalyse bendrosios ekonomikos valdymo formos susiklostė natūraliai, palengva ir nėra valstybės reguliuojamos. Čia neprarastas privatus interesas kaip pagrindinis gamybos stimulus. Tuo tarpu socializme šios formos susikūrė ne natūraliai, o politiniu prievartiniu būdu. Be to, juk tokio socializmo principas – galutinai eliminuoti rinkos likučius ir vietoj jos stichijos įdiegti planinę gamybą bei paskirstymą. Juk tai, ką mes vadiname administracine-komandine sistema ir vertiname negatyviai, iš esmės ir buvo numatyta sukurti. Tik gal kaip administracinę-techninę sistemą. t. y. tikslingą, moksliskai pagrįstą.

Praktiškai tai reiškė, kad gamyba ir paskirstymas pateko į valstybės rankas, todėl valstybės globon patenka buvusi žmogaus privataus gyvenimo sritis. Žmogaus interesas, rinka pakeičiami įvairiomis valstybinėmis programomis, planais, tiesioginiais nurodymais bei instrukcijomis. Padidėja valdininko, o ne savininko-prekiautojo vaidmuo visuomenės gyvenime.

Šių prievartinių-politinių struktūrų įsigalėjimas yra antroji mūsų minėto proceso pusė, galutinai eliminavusi žmogiškąją iniciatyvą ekonomikoje. Juk kai valstybė numato savo veiksmų pasekmes, ji atima pasirinkimo laisvę iš tų, į kuriuos tie veiksmai nukreipti.

Kartais mėginama teigti, kad ekonomika gali ir turi būti griežtai planuojama (planavimas, kaip įmonės, firmos, korporacijos efektyvumo prielaida, turi būti perkeltas į visą visuomenę), bet tai anaipol neturi skatinti politinės prievartos, politinės diktatūros. Ekonomika ir politika – tai visiškai skirtingos veiklos sritys. Tačiau faktiškai ekonomika ir politika yra glaudžiau susijusios nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Kai sumažėja gamintojo suinteresuotumas savo darbo rezultatais, ribojama jo iniciatyva, tada krenta gamybos lygis. Tuomet šį lygį bando kelti valdininkas biurokratas. Todėl valstybinė prievarta gamybos procese vis labiau stiprėja. Teoriškai prognozuotos rinkos pakaitalas – administracinis-techninis gamybos tvarkymas – virsta administraciniu-komandiniu jos valdymu. Technologinės gamybos valdymo funkcijos susipina su prievartinėmis-politinėmis. Taigi, kai rinką pakeičia planas, laisvę pakeičia prievarta. Valstybė virsta hierarchine valdininkų sistema. Ir ši prievarta vis didėja.

Žmogus deindividualizuojamas ne vien jį pajungiant įvairiomis teisinio-politinio pobūdžio instrukcijom. Kadangi atstumas tarp atskiro žmogaus gyvenimo, jo interesų bei polinkių ir valstybinio pobūdžio institutų pernelyg didelis, jų sujungimu užsiima įvairios pseud visuomeninės organizacijos, vos ne nuo individo gimimo dienos reguliuojančios ir kontroliuojančios gyvenimą. Vaikystėje jie – spaliukai, vėliau – pionieriai, komjaunuoliai, subrendę – partijos, profsąjungos, "darbo kolektyvo" nariai ir t. t. Atskiro žmogaus veik-

lą nuolat reguliuoja įvairių kolektyvų sprendimai, nutarimai, pritarimai, paskerimai. Visos šios organizacijos tartum siekia išstumti tradicinio kolektyvizmo tradicinės kolektyvinės dorovės likučius, bando tapti jų pakaitalu. Kadangi tarybinio žmogaus materialinio gyvenimo lygis priklauso ne tiek nuo jo pastangų gamyboje, kiek nuo paskirstymo, tai nuolatinio deficito sąlygomis susidaro tiesioginių tarpusavio paslaugų ryšiai, "blatas", mafioziški reiškiniai. Tai irgi savotiški kolektyviniai naujadarai, su atitinkama dorove bei vertybių sistema.

Dar daugiau, planuojamoje ekonomikoje išorinis spaudimas žmogui reikiams ir kaip įvairių elgesio normų, principų, socialinių veiklos motyvų bei tikslų diktatas. Kaip minėta, be tam tikrų socialinio teisingumo principų, socialinių veiklos motyvų bei tikslų negali apsieiti jokia visuomenė. Jais grindžiama ekonominė ir institucinė veikla. Bet planuojamoje ekonomikoje jie atlieka ypatingą vaidmenį. Pirmiausia sėkmingam planavimui taip pat reikia ir vieningos vertybių sistemos bei visiems bendrų tikslų. Juk ekonomika nėra savitiksle, – ji yra priemonė kitiems tikslams. Jau pats monopolinis lėšų skirstymas, jų nukreipimas į vieną ar kitą sritį susijęs su tam tikrų tikslų pasirinkimu, socialinių vertybių hierarchijos nusakymu. Vadinasi, vienu ar kitu vertybių pasirinkimas irgi tampa valstybės, o ne individo reikalu. Valstybė imasi nusakyti ir kontroliuoti mūsų tikslus, norus, polinkius ne tik materialinėje, bet ir dvasinėje srityje. Ir antra, kuo organizacinė-instrukcinė prievarta žmogui įgauna drastiškesnį totalinį pobūdį (o taip ir yra planuojamoje ekonomikoje), tuo labiau šiai prievartai pateisinti reikalingi kilnūs, bet gana abstraktūs principai ir tikslai. Jie atlieka pateisinamąjį, kompensacinį vaidmenį. Tokio socialinio teisingumo principo pavyzdžiu gali būti praktiškai niekada nerealizuotas socialistinio paskirstymo principas "iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal darbą". Tokio tikslo pavyzdžiu gali būti komunizmas. Komunizmo "statybos" idėja tiek abstrakti ir tolima, kad į ją tilpo labai įvairūs turinys. Vieniems ji reiškė visų žmogiškųjų savybių ir potencijų laisvą realizavimą, kitiems – miglotą, abstrakčią žmonių lygybę ir brolybę, tretiems – sotų ir pasiturimą gyvenimą. Esant tokiai nuomonių įvairovei, pati idėja įgavo pasaulietinės religijos formą, pateisinančią bet kokią esamą prievartą.

Visa ši kolektyvinė mąstysena, bendri tikslai buvo įtvirtinami teoriškai. Ją buvo mėginama pateisinti primityviai suvoktais K. Markso doktrinos teiginiais apie visuomeninę žmogaus prigimtį, objektyvius gamtos ir visuomenės dėsnius, lemiamą liaudies masių vaidmenį istorijoje ir t. t. Pažymėtina, kad tarp naujųjų teoretikų individualistinės dorovės sampratos kai kurių užuomazgų galima buvo rasti nebent ankstyvuosiuose A. Lunacharskio dar-

buose. Visi kiti propagavo kolektyvo, visuomenės vaidmenį žmonių gyvenime.

Taigi organizacinis, institucinis kolektyvizmas buvo siejamas su dvasiniu kolektyvizmu. Šias pastangas geriausiai išreiškia nuolat propaguojamas lozungas "politinė-moralinė tarybinės liaudies vienybė". Socialiniai institutai skatina, palaiko, prapaguoja tam tikrą ideologiją, o ideologija (taigi ir dorovė) pateisina pačių socialinių institutų praktinę veiklą. Tam tikro tipo institutų sujungimas su tam tikra ideologija – vienas didžiausių pavojų individo laisvei. Todėl nenuostabu, kad dorovė šioje socialistinėje visuomenėje yra suvokiama kaip normatyvistinė sistema, susijusi su apibrėžtais principais ir apibrėžtu elgesiu, o ne kaip laisvas ir autonomiškas individo apsisprendimas. Ir kasdieniniame gyvenime, ir 1936 m. konstitucijoje akcentuojamos tokios vertybės kaip socialinis stabilumas, šeimos stiprumas, tėvynės meilė, ištikimybė partijai ir pan. Nuolat propaguojami atsidavimas, lojalumas, ištikimybė, t. y. išoriniai žmogaus atžvilgiu įpareigojimai.

Tačiau kolektyvinė dorovė, žinoma, nėra vien išorinis žmogaus atžvilgiu reiškinys. Socialinių normų ir principų sritis ir jų veikimo objektas – žmogus nėra vienas nuo kito nepriklausomi dalykai. Jau minėta, kad žmogaus ir išorinių jo atžvilgiu institucinių bei dvasinių jėgų atskyrimas – iš dalies teorinės analizės reikalas. Visiškai "autentiškas", natūralus žmogus yra mitas. Išorinių reikalavimų, tarp jų kolektyvistinės dorovės normų primetimas, kad ir koks tikslingas bei kryptingas, būtų sunkiai realizuojamas, jei nerastų atgarsio žmogaus sieloje. Savo veiklos motyvuose žmogus ne tik atsižvelgia į toje visuomenėje egzistuojančią normų sistemą, bet dažnai laiko ją sava. Žmogus negali gyventi nebendraudamas su kitais žmonėmis, taigi ir be bendrai pripažintų normų. Antraip jis junta savo bejėgiškumą pasaulio atžvilgiu. Ir jeigu jis nepriklauso kokiam nors bendrijai ir jo gyvenimas neįgauna kokios nors prasmės, tikslo, savas menkavertiškumas gali slėgti. Todėl žmogus ir sieja save su apibrėžta vertybių sistema, suteikiančia jam gyvenimo tikslą ir prasmę. Kaip tik todėl išorinė institucinė ir dvasinė "valdžia" dažnai virsta vidine "valdžia", pasireiškiančia sąžinės ir pareigos pavidalu. Ir ši "valdžia", ši "jėga" gali būti ne mažiau prievartinė nei išorinė. Įdomu, kad ir tam tikras kolektyvas, neatsisakydamas visokiausių poveikio formų savo nariams, kartu vertina jų elgesį kaip dorovingą tik tada, kai šis išorinis poveikis, kaip elgesio motyvas, tartum neegzistuoja.

Tačiau jeigu žmogus gali išoriškai siūlomą asmenybės tipą, elgesio normas, standartines mintis ir standartinius tikslus pripažinti savais, tai labai sunku nusakyti, kiek mūsų norai, mintys, jausmai, tarp jų dorovinės pareigos jausmas, yra autentiški, o kiek išoriškai primesti. Juk pareiga, sąžinės balsas,

susiformavę ar iš natūralaus organiško žmonių bendravimo, ar iš kryptingo propagandinio apdorojimo, iš pažiūros niekuo nesiskiria. Sąžinė vienodai gražia ir kalini, ir konclagerio prižiūrėtoją, jeigu jie neatliko savo pareigos. Kitaip sakant, iškyla jau žmogaus autentiško pasirinkimo, t. y. individualistinės dorovės pamato, problema.

Tačiau pasirodo, kad dirbtinai diegiama dorovė deformuoja pačią dorovės sampratą.

Pirmiausia kolektyvistinės mąstysenos dominavimas, bent jau mūsų laikais, negali visiškai eliminuoti žmogaus asmeninio apsisprendimo ir asmeninės atsakomybės. Kai žmogus priima socialinės, juoba dirbtinai diegiamos dorovės nuostatas, jis visiškai atsisako savojo "aš" ir pajungia jį kažkokiai visumai (nesvarbu, kaip ji vadintųsi, – "kolektyvas", "partija", "klasė", "vadas", "komunizmas" ar pan.). Kai pagrindinis jo mąstymo bruožas yra įsitikinimas, kad vienintelė galima laimė yra tarnavimas šioms jėgoms, – dingsta pats dorovės fenomenas. Kai žmogus panaikina save kaip savarankišką asmenybę, jis ir atsakomybę už savo veiksmus perkelia toms išorinėms jėgoms. Žmogus paklūsta viešajai nuomonei, paklūsta valdžiai, bet nebeklauso sąžinės balso. Elgesio stereotipai ir idėjos gali pateisinti bet kokius veiksmus, nuslopinti sąžinės, gėrio ir pareigos jausmus, patys užimdami dorovės vietą. Vardan didžiųjų tikslu kaip vienintelio elgesio kriterijaus gali būti leistina bet kokia prievarta. Kokias tai įgavo praktines pasekmes vadinamajame socializmo statybos procese, visiems žinoma.

Ryšium su tuo paminėtinas dar vienas kolektyvistinės, šiuo atveju pirmiausia socialistinės, dorovės mitas. Dažnai teigiama, kad atsisakydamas savojo "aš", susiliedamas su visuma, žmogus praranda kažkiek laisvės, bet įgyja socialinę apsaugą, užuovėją. Įvairūs kolektyvai, jų suponuojamos socialinės normos bei principai gina ir saugo atskirą žmogų, nepalieka jo likimo valiai. Kolektyvas tampa atsakingas už pavienio žmogaus likimą. Ir šiuo požiūriu individualistinė buržuazinė dorovė, kuri ne tik skatina egoizmą, bet ir palieka žmogų likimo valiai, dažnai supriešinama su kolektyvistine socialistine, kuri esą ugdomi žmonių tarpusavio paramą, solidarumą, tautų draugystę, internacionalizmą, žmonių brolybę.

Kadangi vienas iš dorovės bruožų yra žmogiškasis solidarumas, šis argumentas kolektyvistinės dorovės naudai yra labai rimtas.

Apie tai, kad tam tikros grupės dorovė iš tikrųjų yra savotiška užuovėja šios grupės nariams, jau buvo pažymėta anksčiau, nagrinėjant feodalinės visuomenės struktūras. Socializmo sąlygomis tam tikri elgesio stereotipai bei principai taip pat yra savotiškas žmogaus integravimo į visuomenę būdas. Daugeliui žmonių socializmas atrodė esąs natūrali tvarka ir jie, laikydami sa-

ve šios tvarkos dalimi, jautėsi saugūs. Ir kai dabar įprastos gyvenimo formos ir idėjos tampa visuotinės kritikos objektu, o naujos dar negimė, kyła nerimas. Tačiau įsitikinimas, kad socialistinė kolektyvistinė dorovė gina atskirą žmogų audringame gyvenimo kelyje, yra apgaulingas. Pirmiausia grupinės dorovės amoralizmas pasireiškia tuo, kad ji visada nukreipta prieš kažką: kitą grupę, klasę, rasę ir t. t. Tačiau svarbiau tai, kad iš tikrųjų šios visuomenės dorovė menčiau apgindavo atskirą žmogų nei vadinamaisiais tamtais viduramžių laikais. Kodėl?

Feodalizmo laikų dorovė, kaip žmogaus dvasinės (ir ne tik dvasinės) užuovėjos instrumentas, rėmėsi ir tam tikromis, nors ir lokališkomis, bet apibrėžtomis materialinėmis bei teisinėmis prielaidomis. Valstiečių bendruomenė, atskiras baudžiauninkas turėjo savo žemės lopinėlių bei primityvius padarus. Cechas, cecho meistras disponavo savo patalpomis, gamybos įrankiais. Ir visa tai buvo apginta kaip privilegija, kaip tam tikra teisė. Kitaip sakant, buvo taisyklės, kurių ribose individas išsaugodavo tam tikrą veikimo laisvę.

Tuo tarpu socialistinės visuomenės žmogaus pajungimas yra totališkas. Socializmas, suvisuomeninės gamybos priemonės, sąvaip sulyginu visus: "viskas mūsų" praktiškai reiškė, kad viskas niekieno. Patekęs į biurokratizuotos visuomenės sistemą, į vienintelio, nepasirenkamo darbdavio – valstybės globą, žmogus ne tik nušalinamas nuo kūrybinio dalyvavimo darbe, ne tik padidėja prievarta individui, bet jis nebeturi jokių apsigynimo materialinių prielaidų, jokių materialinių savo egzistavimo alternatyvų.

Kaip minėta, atskiro žmogaus interesai, dorovės nuostatos buvo nuolatos pajungiamos kažkokiai bendresnei visumai: ar kolektyvui, ar bendresnei viešajai nuomonei, ar valstybės institutams, ar pagaliau ideologijai. Savo ruožtu šios struktūros taip pat susietos tarpusavio priklausomybės ryšiais, besiremiančiais centralizmu principu. Politinių institucijų žemesnieji organai derina kiekvieną savo žingsnį su aukštesniais. Susidaro hierarchija, kurioje kiekvienas žmogus turi tam tikras grandis virš savęs, kurioms jis turi paklusti, ir kitas – žemiau savęs, kurių atžvilgiu jis pats jau yra jėga. Net pačioje viršūnėje esantis Vadas yra ne tik susijęs su visa šia hierarchijos sistema, bet ir virš jo yra tam tikras autoritetas, jėga, kuri gali būti skirtingai įvardyta – kaip istorijos dėsniai, socializmo principai, komunizmas.

Esant visuomeninei, o tiksliau, – valstybinei gamybos priemonių nuosavybei, visa ši vertikali hierarchinė sistema neišvengiama. Tačiau kai visuomenė sudaryta iš žmonių, skirstomų į aukštesnius ir žemesnius, į turinčius ir neturinčius ekonominio ir politinio gyvenimo svertus, kai žmogus yra arba viršinininkas, arba pavaldinys, – dorovinis žmonių solidarumas taip pat yra tik gražus mitas. Tokiu atveju bet kokie požymiai: užimama vieta, socialinis sta-

tusas, rasė, tautybė – yra žmonių pilnavertiškumo, pranašumo ar menkumo kriterijai. Išnyksta bet kokie žmonių lygiavertiškumo kriterijai, išskyrus jų lygiavertiškumą prievartos atžvilgiu. Tokiais atvejais kolektyvistinė dorovė pasirodo esanti pseudokolektyvizmas, neteikiantis atskiram žmogui nei užuovėjos, nei saugumo. O žmonėms, dar jaučiantiems kažkokius dorovinius solidarumo skrupulus, trukdo veikti bejėgiškumo ir fatalizmo biurokratinės mašinos akivaizdoje jausmas. Ir tai praktiškai buvo įrodyta stalininių represijų metais, kai joks kolektyvas, joks principas nesugebėjo apginti nė vienos aukos. Kiekvienas žmogus galėjo būti represuotas, niekas nesijautė saugus, kad ir kokią vietą užimtų. Dažnai prievartaujojas pats buvo prievartaujamas. Baimė ir nerimas būdavo galingesni už dorovines normas, viešąją nuomonę. Maža to, kolektyvai, viešoji nuomonė, dorovė paprastai "nuoširdžiai" pritarė šiai represijų sistemai: dažniausiai žmonės ir būdavo aukojami kolektyvo, principo, idėjos dėlei.

Vadinasi, vienas pagrindinių dorovės postulatų – žmogiškasis solidarumas ir saugumas dirbtinai propaguojamoje kolektyvistinėje dorovėje kaip tik ir nebuvo realizuotas. Socialistinis kolektyvizmas yra dirbtinis, pseudokolektyvizmas. Jis paprastai yra ritualinis, nesiremia vidiniais žmonių įsitikinimais.

Pagaliau jeigu tam tikriems tikslams realizuoti reikia milžiniškų aukų, tai patys tikslai kelia įtarimą: arba jie ne laiku iškelti, arba apskritai utopiški, arba tiesiog yra ideologinė priemonė kažkieno asmeniniams interesams. Iš čia ir kyla tos pseudokolektyvistinės moralės dvilypumas.

Tai nesunku pastebėti lyginant žmonių gyvenimo oficialų ir neoficialų pjūvius. Pavyzdžiui, įvairių oficialių kolektyvinių renginių (susirinkimų, mitingų, eisenų ir pan.) metu, priimant rezoliucijas ir deklaracijas, sutartinai reiškiamas visuotinis entuziazmas, pritarimas, visi "už", o pasibaigus ritualiniam renginiui, kiekvienas atskirai – "prieš". Tas dirbtinis kolektyvizmas turėjo didžiulį negatyvių pasekmių visuomenės doroviniam klimatui dar vienu požiūriu.

Mat kolektyvistinė dorovė sąlygoja tokį paradoksą: elgesio taisyklės, socialiniai tikslai nėra atskiro individo nustatomi, tačiau jie yra pernelyg abstraktūs, kad reglamentuotų visus kiekvieno žmogaus veiksmus. Todėl dorovė kolektyvistinio (gal net totalitarinio) tipo visuomenėse neišvengiamai yra, viena vertus, bendrų, valstybiškai toleruojamų ir formuojamų normų bei tikslų ir, kita vertus, žmogaus asmeninių interesų, savybių, įsitikinimų savotiškas lydinys. Kaip gi praktiškai pavyksta tuos dalykus sujungti? Be abejo, valstybiškai kryptingas auklėjimas gali išorinės elgesio normas, stereotipus paversti žmonių įpročiais, o tikslus – asmeniniais įsitikinimais. Tačiau visuomenė, kaip socialinis organizmas, susideda iš skirtingo išsilavinimo, intelekto bei

dorovinių įsitikinimų individų. Suprantama, kad jie nevienodai yra veikiami ir oficialios propagandos bei auklėjimo. Todėl išryškėja, kad tam tikriems tikslams realizuoti reikia ir tam tikras savybes turinčių individų. Mažiausiai tai turi būti žmonės linkę į konformizmą, lojalumą, "vienybę", o daugiausia – galintys akiai vykdyti grupės lyderio ar aukštesnių instancijų įsakymus ir neturintys jokių dorovinių skrupulų. Ir, priešingai, trukdo tokios savybės, kaip asmeninė pozicija, pagarba žmogui, bendražmogiškų principų laikymasis.

Dirbtinis kolektyvizmas suformavo šiuos neigiamus žmogaus dorovinius bruožus: veidmainystę, demagogiją, pataikavimą. Tačiau tai nereikia, kad buvo visiškai panaikintos elementarios, bendražmogiškos dorovės normos. Juk kai šiek tiek buvo atpalaiduoti oficialūs politiniai ir dvasiniai varžtai, atsirado ryškios demokratizmo apraiškos, suskato kurtis įvairios neformalios grupės bei judėjimai. Jų dalyviai taip ir buvo vadinami – "neformalai". Jau pats šis naujas reiškinytis byloja, kad buvęs žmonių bendravimas įvairiomis kolektyvizmo formomis tapo pripažintas formaliu neigiamu šio termino prasme.

Taigi mėginimas supriešinti rinkos ekonomiką, kaip efektyvią, bet amoralią, skatinančią "buržuazinį individualizmą", su vadinamąja socializmo ekonomika, kaip mažiau efektyvia, bet užtat ugdančia pačias geriausias dorovines žmogiškas savybes – kolektyvizmą, tarpusavio paramą, draugystę ir t. t., ypač nepagrįstas nei teoriškai, nei praktiškai.